

Research Paper

State, Development and Social Crises of Iran, 1992-2019

Abbas Mossalanejad *

Professor, Faculty of Law & Political Science, University of Tehran, Iran

Received: 31 October 2020, Accepted: 14 June 2021

© University of Tehran

Abstract

There is a consensus among most development and modernization theorists about the specific consequences of economic growth and development programs. The concept of 'crisis of development' has been incorporated into the works of a score of contemporary theorists. Huntington argues that if the trends of modernization and economic growth are tied to the 'shock therapy policy', specific effects and consequences would be detected. Iran's socio-economic development process shows that the unbalanced growth and development have led to the occurrence of social, political and security crises. The author attempts to examine the causes and consequences of Iran's social crises and security challenges during the past three decades. One underlying assumption of this study is that government's economic policymaking has a great impact on the processes of economic growth, inflation, the rise in expectations, income and social inequality. Furthermore, many social and political crises in general stem from the socio-economic policies of the state.

The 1992-2019 social crises in Iran cannot be assumed to be solely related to the role of the international media or the actions of disenchanted social groups. Government structure has played a significant role in socio-economic policy-making which has in turn triggered Iran's political and social crises over the past three decades. Consequently, if the country's leaders were determined to fight social threats and crises, they should pay closer attention to the shortcomings of the nature of government structure which has been impeding economic growth and political modernization plans in Iran. The two research questions posed by the author in this case study of Iran are: 1- What is the relationship between government structure, the process of economic development, and the crises in the 1992-2019 time period in Iran? 2- To what extent is the occurrence of socio-economic and security crises related to the growth-oriented nature of economic policy-making, and the lack of effective political and economic institutions which are able to balance conflicting policy outcomes and prevent the escalation of certain crises.

* Corresponding Author Email: mossalanejad@ut.ac.ir

The research hypothesis claims that the nature of the country's political structure and economic development policies of the government are related to the occurrence of Iran's socio-economic crises. The independent variable is socio-economic and political characteristics of a state (i.e., being a rentier state, politically underdeveloped, and socially flawed due to the bureaucratic structure and civil society's weakness in relation to the dominant elites), and the dependent variable is the occurrence of social and economic crises. If a country acquires characters of a state which is dependent on substantial external rent from the exports of natural resources such as oil, and its political system is regarded as an authoritarian type, then it is more likely to be crisis-prone. Since the central government is the chief social and economic policymaking institution in Iran, its role in forward-looking economic planning and social restructuring is important. However, similar to other oil-rich states in the region, the government has a rentier nature which has led to the creation of a 'limited access structure'. It is also true that a rentier state basically needs to employ the mechanisms of authoritarian actions. Authoritarianism in any developmental state is a function of a score of factors such as its cultural attributes, types of economic and political systems, its sources of power, and its relative status in the international system.

Using the theory of historical institutionalism, and the method of qualitative content analysis, the author evaluates Iran's economic development programs and explores the research findings of the relevant studies of economic policy in order to explain the consequences of Iran's economic policies. It can be argued that the causes of the occurrence of social crises in the country must be searched among external factors such as sanctions and the nature of the international economic system, but the results show that the 'Limited Access Order' has influenced Iran's socio-economic policies, and in turn the rise of its crises over the past decades. During 1992-2019, signs of challenging social and economic crises were observed in Iran; and the root causes of these crises can be found in the rentier state and limited access order. A considerable part of Iran's economic and social policies has been influenced by the "limited access structure", in which public policies are formulated and executed in such a way that profits are reaped by the governing elites and dominant oligarchy. Many of the social and economic crises of Iran from 1992 to 2019 were the consequences of the growth-driven and shock-centered economic policymaking, and insufficient attention paid to the need to reform the limited access structure, which has been an obstacle to achieve the goals of balanced development. The manners in which the principal political institutions attempted to regulate a variety of economic and social policies such as the petrol price hike and the passage of the 2019 Budget Act show the inadequate and ineffective supervision of the three branches of the government on the country's economic policymaking in many areas such as income redistribution and poverty-reduction programs. Therefore, if the country's policymakers were determined to control the sources of destabilizing threats and prevent the occurrence of social crises, they should overcome the weaknesses in the implementation of

economic growth and political modernization programs on the basis of the past experiences of Iran.

Keywords: Iran, Social Crises, Unbalanced Development, Bureaucratic Structure, Economic Policymaking

Declaration of conflicting interests

The author declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Funding

The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

References

- Calderaro, Andrea; and Anthony Craig. (2020) "Transnational Governance of Cybersecurity: Policy Challenges and Global Inequalities in Cyber Capacity Building," *Third World Quarterly* 41, 6: 917-938, <DOI: 10.1080/01436597.2020.1729729>.
- Clark, Barry. (2017) *Comparative Political Economy*, trans. Abbas Hatami. Tehran: Kavir. [in Persian]
- Delfrooz, Mohammad Taqi. (2014) *Government and Economic Development: Political Economy of Development in Iran and Developmentalist States*. Tehran: Agah. [in Persian]
- Dic, Lo. (2020) "Towards a Conception of the Systemic Impact of China on Late Development," *Third World Quarterly* 41, 5: 860-880, <DOI: 10.1080/01436597.2020.1723076>.
- Dzarasov, Ruslan; and Victoria Gritsenko. (2020) "Colors of a Revolution; Post-communist Society, Global Capitalism and the Ukraine Crisis," *Third World Quarterly* 41, 8: 1289-1305, <DOI: 10.1080/01436597.2020.1732202>.
- Evans, Peter. (2003) *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*, trans. Abbas Zandbaf and Abbas Mokhber. Tehran: Tarhe-No. [in Persian]
- Foran, John. (1998) *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from 1500 To the Revolution*, trans. Ahmad Tadayon. Tehran: Rasa. [in Persian]
- Fukuyama, Francis. (2016) *Political Order and Political Decay*, trans. Rahman Ghahramanpour. Tehran: Rozaneh. [in Persian]
- Halliday, Fred. (2009, September) "Post Akhoundism in Iran," *Open Democracy*. Available at: <http://www.opendemocracy.net> (Accessed 12 June 2020).
- . (1979) *Iran: Dictatorship and Development*, trans. Mohsen Yalfani and Ali Tolouei, Tehran: Elm. [in Persian]
- Hatami, Abbas; and Kalate, Farzad. (2014, Spring) "Government in Periphery and Periphery in Government: Interrelatedness of Economics, Politics and Society Syndromes," *Strategic Studies Quarterly* 17, 63: 7-

36. Available at: http://quarterly.risstudies.org/article_6243.html (Accessed 2 June, 2016). [in Persian]
- Huntington, Samuel P. (1991) *Political Order in Changing Societies*, trans. Mohsen Thalasi. Tehran: Elm. [in Persian]
- Jafari Samimi, Ahmad. (2005) *Public Sector Economics*. Tehran: Samt. [in Persian]
- Kordzadeh Kermani, Mohammad. (2001) *Political Economy of the Islamic Republic*. Tehran: The Ministry of Foreign Affairs Press. [in Persian]
- Lavoie, Mark. (2013) *Introduction to Post-Keynesian Economics*, trans. Mehrdad Mollai. Tehran: Donya-e eghtesad. [in Persian]
- Madani Qahfarkhi, Saeed. (2015) *The Need to Combat the Phenomenon of Poverty and Inequality in Iran*. Tehran: Agah. [in Persian]
- Migdal, Joel S. (2016) *State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another*, trans. Mohammad Taghi Delfruz. Tehran: Kavir. [in Persian]
- Mosalanejad, Abbas. (2020) *Economic Policy-making: Model, Method and Process*. Tehran: Rokhdad-e' No. [in Persian]
- . (2016) *Government and Economic Development in Iran*. Tehran: Nay. [in Persian]
- Momeni, Farshad. (2017) *Social Justice, Freedom and Development in Iran Today*. Tehran: Naghsh va Negar. [in Persian]
- . (2016) *Iran's Economy during the Period of Structural Adjustment*. Tehran: Naghsh va Negar. [in Persian]
- North, Douglas C.; John Joseph Wallis, Steven B. Webb, and Barry R. Weingast. (2012). "Limited Access Orders," in Douglas North, *et al.*, eds. *In the Shadow of Violence: Politics, Economics, and the Problems of Development*, trans. Mohsen Mirdamadi and Mohammad Hossein Naeimipour. Tehran: Rozaneh. [in Persian]
- Parvin, Soheila. (2006, Fall) "The Role of Income Types in Inequality of Income Distribution in Iran," *Journal of Economic Research (Tahghighat-e eghtesadi)* 41, 4: 128-111. Available at: <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=58306> (Accessed 10 July 2020). [in Persian]
- Polanyi, Carl. (2017) *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, trans. Mohammad Maljoo. Tehran: Shirazeh. [in Persian]
- Rostow, Walt. (1960) *The Stages of Economic Growth; A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, Amartya Kumar. (2002) *On Economic Inequality*, trans. Hossein Raghfar. Tehran: Publication of the Higher Institute of Social Security Research. [in Persian]
- Shafie'far, Mohammad. (2005) "Democracy and Social Justice: A Case Study of the Islamic Republic of Iran's Constitution," *Strategic Studies Quarterly* 8, 27: 49-79. Available at: http://quarterly.risstudies.org/article_999.html (Accessed 10 July 2020). [in Persian]
- Skocpol, Theda. (1986) "Analyzing Causal Configuration in History: A Rejoinder to Nichols," *Comparative Social Research* 9: 187-194.

Available at: <https://sk.sagepub.com/navigator/case-study-research/n68.xml> (Accessed 12 June 2020).

Volpi, Frédéric; and Johannes Gerschewski. (2020) “Crises and Critical Junctures in Authoritarian Regimes: Addressing Uprisings’ Temporalities and Discontinuities,” *Third World Quarterly* 41, 6: 1030-1045, <DOI: 10.1080/01436597.2020.1729728>.

Wilber, Donald. (1963) *Contemporary Iran*. New York: Praeger.

This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC-BY) license.

دولت، توسعه و بحران‌های اجتماعی ایران، ۱۳۷۱-۱۳۹۸

عباس مصلی نژاد *

استاد، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران

چکیده

روند تحولات اقتصادی و اجتماعی ایران نشان‌دهنده آن است که بسیاری از فرایندهای رشد و توسعه نامتوازن به بروز بحران‌های اجتماعی، سیاسی و امنیتی منجر شده است. بحران‌های اجتماعی ایران در سال‌های ۱۳۷۱-۱۳۹۸ را نمی‌توان تنها مربوط به نقش رسانه‌های بین‌المللی یا کنش گروه‌های اجتماعی ناراضی دانست. ساخت دولت و چگونگی سیاستگذاری اقتصادی-اجتماعی دولتی نقش مؤثری در شکل‌گیری بحران‌های سیاسی و اجتماعی ایران در سه دهه گذشته داشته است. بنابراین، اگر کارگزاران راهبردی کشور درصدد مبارزه با تهدیدها و بحران‌های اجتماعی باشند، باید به وضعیت رشد اقتصادی و نوسازی سیاسی در ایران توجه کنند. دو پرسش پژوهش مطرح شده در این مطالعه موردی ایران عبارت‌اند از: ۱. چه رابطه‌ای بین ساخت دولت، فرایند توسعه اقتصادی، و بحران در دوره زمانی ۱۳۷۱-۱۳۹۸ وجود داشته است؟ ۲. تا چه حد بروز بحران‌های اقتصادی-اجتماعی و امنیتی به ماهیت رشدمحوری سیاستگذاری، و نبود نهادهای سیاسی و اقتصادی متوازن‌کننده مربوط می‌شود؟ فرضیه پژوهش بیانگر تأثیر ماهیت ساختار سیاسی، و سیاستگذاری توسعه اقتصادی دولت بر بحران‌های اقتصادی-اجتماعی است. با تأکید بر نظریه نهادگرایی تاریخی، و با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی و ارزیابی نظام‌مند برنامه‌های توسعه اقتصادی ایران همراه با واکاوی یافته‌های سایر پژوهشگران در زمینه سیاستگذاری اقتصادی، پیامدهای سیاست‌های اقتصادی ایران بررسی می‌شوند. نتایج نشان می‌دهد که بخش چشمگیری از سیاستگذاری‌های اقتصادی-اجتماعی ایران ارتباط مستقیم با «ساختار دسترسی محدود» دارد، اگرچه عواملی مانند تحریم و ماهیت نظام اقتصاد بین‌المللی در این زمینه اثرگذار بوده‌اند، توسعه نامتوازن مبتنی بر سیاست‌های اقتصادی ناکارآمد دولت عامل ایجاد و اوج‌گیری بسیاری از بحران‌های اجتماعی در کشور بوده است.

واژگان کلیدی: ایران، بحران‌های اجتماعی، توسعه نامتوازن، ساختار بوروکراتیک، سیاستگذاری اقتصادی

* نویسنده مسئول، رایانامه: mossalanejad@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۰ آبان ۱۳۹۹، تاریخ تصویب: ۲۴ خرداد ۱۴۰۰

DOI: 10.22059/JPQ.2021.83359

© University of Tehran

۱. مقدمه

سیاستگذاری اقتصادی رابطه بین ساخت دولت و الگوی تصمیم‌گیری در حوزه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی هر جامعه را تبیین می‌کند. هرگونه تصمیم‌گیری اقتصادی می‌تواند بر میزان رشد اقتصادی، تورم، شاخص‌های اقتصاد کلان و اقتصاد خرد تأثیرگذار باشد. سیاست شوک‌محور اگرچه می‌تواند به مازاد درآمدهای اقتصادی برای دولت و الیگارشی منجر شود، جامعه را با شرایط و تنگناهای اقتصادی بیشتری روبه‌رو کرده است که زمینه‌پدیدار شدن بسیاری از نارضایتی‌های عمومی و بحران‌های اجتماعی را فراهم ساخته است. در این پژوهش، پرسش اصلی مربوط به میزان و چگونگی رابطه بین ساخت دولت، فرایند توسعه اقتصادی و بحران‌های اجتماعی می‌شود. یافتن پاسخ به دو پرسش زیر از اهداف مهم نگارنده است: ۱. چه رابطه‌ای بین ساخت دولت، فرایند توسعه اقتصادی، و بحران در دوره زمانی ۱۳۷۱-۱۳۹۸ وجود داشته است؟ ۲. تا چه حد بروز بحران‌های اقتصادی-اجتماعی و امنیتی به ماهیت رشدمحوری سیاستگذاری، و نبود نهادهای سیاسی و اقتصادی متوازن‌کننده مربوط می‌شود؟ فرضیه پژوهش بیانگر تأثیر ماهیت ساختار سیاسی، و سیاستگذاری توسعه اقتصادی دولت بر بحران‌های اقتصادی-اجتماعی است. با تأکید بر نظریه نهادگرایی تاریخی، و با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی و ارزیابی نظام‌مند برنامه‌های توسعه اقتصادی ایران همراه با واکاوی یافته‌های سایر پژوهشگران در زمینه سیاستگذاری اقتصادی، پیامدهای سیاست‌های اقتصادی ایران بررسی می‌شوند. نتایج نشان می‌دهد که بخش چشمگیری از سیاستگذاری‌های اقتصادی-اجتماعی ایران ارتباط مستقیم با «ساختار دسترسی محدود» دارد، اگرچه عواملی مانند تحریم و ماهیت نظام اقتصاد بین‌المللی در این زمینه اثرگذار بوده‌اند، توسعه نامتوازن مبتنی بر سیاست‌های اقتصادی ناکارآمد دولت عامل ایجاد و اوج‌گیری بسیاری از بحران‌های اجتماعی در کشور بوده است. سیاست‌های اقتصادی رشدمحور، سبب بروز مشکلاتی مانند پیدایش نظام دسترسی محدود، شکاف طبقاتی و تضادهای سیاسی گروه‌های رقیب برای کسب قدرت در ایران شد. تورم ساختاری و پدیده رکود تورمی هم عامل مؤثر دیگری بر توزیع درآمد لایه‌های مختلف اجتماعی خواهد بود.

بررسی علل و پیامدهای بحران‌های اجتماعی ایران بدون توجه به وجود شکاف‌های اقتصادی و اجتماعی نهفته امکان‌پذیر نیست. ارزیابی‌های موجود اقتصادی براساس سنجش ضریب جینی کشور بیانگر این واقعیت است که بخش عمده دارایی‌ها به شکل ثروت یا درآمدهای ناشی از رانت در اختیار الیگارشی سیاسی و اقتصادی قرار گرفته است. نظام دسترسی محدود، چنین مطلوبیت‌هایی را برای قشر فرادست مهیا می‌سازد. اقشار فرودست به‌علت دسترسی نداشتن به منابع اقتصادی فرادست‌مزدی، رکود مزمن به‌همراه تورم گسترده با

چالش‌های اجتماعی و اقتصادی متنوعی روبه‌رو می‌شوند (میگدال، ۱۳۹۵: ۲۱۵). کارآمدی نظام دسترسی محدود، مشکلات اقتصادی کشور را در کوتاه‌مدت ترمیم می‌کند، اما آثار آن بر ذهنیت اجتماعی و ساخت اقتصادی کشور باقی می‌ماند. عوارض و پیامدهای نظام دسترسی محدود عامل بسیاری از بحران‌های اجتماعی ایران در سال‌های اخیر بوده است. نظام اقتصادی محدود به تغییر در معادله اقتصاد رقابتی منجر شده است.

چالش‌های ساختاری ممکن است براساس نشانه‌هایی مانند «فساد اجتماعی»، «رانت اقتصادی» یا «شورش‌های اجتماعی» انعکاس یابد. بخش دیگری از فرایند بحران‌های اجتماعی و اقتصادی ایران ریشه در سازوکارهای کنش نخبگان، بوروکراسی و جامعه مدنی دارد. هریک از سه مؤلفه یادشده، به موازات دولت اقتدارگرا و ساختار اقتصاد رانتیر در زمره عوامل تشدیدکننده بحران اقتصادی و اجتماعی بوده است. در این فرایند، نشانه‌هایی مانند تورم افسارگسیخته به ناکارآمدی مربوط به سازوکار دائمی بازتوزیع درآمد انجامیده است. بحران‌های اجتماعی و نارضایتی‌های گسترده اقتصادی را می‌توان واکنش طبیعی جامعه به فضای قطبی‌شده و احساس ناامیدی اکثریت اجتماع حاشیه‌ای‌شده نسبت به جایگاه ساختاری اقلیت فرادست دانست. اقلیت فرادست در نظام دسترسی محدود نظارت بر اقتصاد سیاسی را با تمرکز بر رابطه دولت و اقتصاد به‌دست می‌آورد.

۲. چارچوب نظری

«دولت دسترسی محدود» زیرساخت بسیاری از چالش‌های سیاسی و اجتماعی کشورهایی مانند ایران را به‌وجود می‌آورد. کشورهایی که نهادهای اجتماعی و اقتصادی سازمان‌یافته ندارند، قادر به اتخاذ تصمیم‌های پرمخاطره در فضای برنامه‌ریزی اقتصادی و اجتماعی نخواهند بود. بحران‌های اجتماعی می‌تواند تحت تأثیر ساختار دولت و چگونگی رابطه آن با گروه‌های ذی‌نفوذ تعریف شود. تغییرات سریع در ساختار اقتصادی می‌تواند شکل جدیدی از روابط اجتماعی را ایجاد کند که مبتنی بر افزایش انتظارات و تغییر در سبک زندگی باشد. بنابر مطالعات نورث و همکاران، نظام‌های دسترسی محدود^۱ از توانایی لازم برای تحرک سیاسی پرمه و اتخاذ تصمیم‌های با ریسک بالا برخوردار نیستند. مفهوم «دولت شکننده» برای کشورهایی به‌کار می‌رود که از انگیزه شوک‌درمانی^۲ در حوزه اقتصادی برخوردارند. اگر کشوری از سازوکارهای شوک‌درمانی استفاده کند، و از سوی دیگر در زمره «کشورهایی با نظام دسترسی محدود» باشد، از ائتلاف مسلط برای توزیع رانت استفاده می‌کند (نورث و دیگران،

1. Limited Access Orders
2. Shock therapy

۱۳۹۶: ۲۹). در ایران پس از دفاع مقدس که زمینه رشد اقتصادی فراهم شد، شاهد افزایش فراگیر شمار کارآفرینان سیاسی و مطالبات آنان از رانت‌های اقتصادی بوده‌ایم. چنین نشانه‌هایی به تمایز طبقاتی و مطالباتی شهروندان منجر شده است. نورث اعتقاد دارد که چنین شرایطی بنای نظم اجتماعی باثبات را دشوار می‌سازد؛ و اشاره می‌کند که موفقیت در اقتصاد مانند توسعه سیاسی در درجه نخست به بهبود نهادها بستگی دارد. نمونه‌های بسیاری از ناکامی در توسعه با وجود وفور سرمایه، منابع طبیعی و جمعیت تحصیل کرده در کشورهای پیرامونی مشاهده می‌شوند.

هرگونه توسعه سیاسی نیازمند بهینه‌سازی شاخص‌های حکمرانی در فرایند نوسازی و توسعه خواهد بود. حکمرانی، تمامی شاخص‌های نظام‌های سیاسی کارآمد را داراست. حکمرانی خوب و مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده آن در فضای انقلاب ارتباطات به حوزه‌های مختلف جغرافیایی گسترش یافته است. در عصر کنونی، مفهوم امنیت سایبرنتیک^۱ از این نظر اهمیت دارد که هرگونه نابرابری اقتصادی و تمایز اجتماعی را در ذهن شهروندان منعکس کرده، و ابعاد آن را تشدید می‌کند. فضای رسانه‌ای می‌تواند انتظارات اجتماعی نهفته شهروندان را بازتاب دهد، و انتظارات آنان برای زندگی بهتر و کارگزارانی را که با نشانه‌های حکمرانی خوب هماهنگی دارند، ارتقا دهد (Calderaro & Craig, 2020: 772). نورث بر این باور است که در صورت بهره‌گیری نادرست «دولت دسترسی محدود» از منابع اجتماعی و اقتصادی، چنین منابعی در وضعیت راکد قرار می‌گیرند؛ و گروه‌های برگزیده اجتماعی و اقتصادی از کشور مهاجرت می‌کنند. درحالی‌که اگر کشورها دارای درآمد سرانه متوسط و پایین باشند، اما از سیاست‌های نهادی استفاده کنند، به نتایج و مطلوبیت‌های بیشتری نائل می‌شوند. رشد اقتصادی سریع زمینه‌های لازم برای گسترش خشونت‌ورزی پنهان مانند فساد اقتصادی و خشونت‌ورزی آشکار مانند بحران‌های اجتماعی را اجتناب‌ناپذیر می‌سازد. هرگونه کنش دولت‌ها در فرایند شوک‌درمانی می‌تواند آثار و پیامدهای سیاسی و امنیتی خاص خود را ایجاد کند (نورث و دیگران، ۱۳۹۶: ۲۳).

۳. دولت، سیاست رشد اقتصادی و بحران‌های اجتماعی ایران

سیاست رشد اقتصادی همان‌گونه که می‌تواند زمینه تحول در ساختار فرهنگی، اجتماعی و شکل‌بندی قدرت را به وجود آورد، چالش‌هایی را برای نظام‌های سیاسی ایجاد می‌کند. تجربه سیاسی و اقتصادی ایران در سال‌های پس از جنگ تحمیلی، ریشه در الگوهای رفتاری کشور در چارچوب برنامه‌های توسعه اقتصادی پیش از انقلاب داشته است. برخی نظریه‌پردازان

اقتصادی اعتقاد دارند که برنامه‌های اول و دوم توسعه جمهوری اسلامی، ادامه برنامه توسعه زمان شاه بوده است. آنان به این موضوع اشاره دارند که رشد سریع اقتصادی ایران در هر دوران تاریخی به گونه اجتناب‌ناپذیری سبب بروز بحران‌های جدید خواهد شد. سیاستگذاری اقتصادی دولت می‌تواند رابطه بین رشد اقتصادی و گسترش نهادهای اجتماعی را برای مشارکت و توسعه سیاسی به‌وجود آورد. در یک دوران تاریخی، محور اصلی سیاستگذاری اقتصادی دولت را سازوکارهای رشد محور تشکیل داده است. چنین فرایندی زمینه اجتماعی بحران فراگیر ۱۳۷۱ را به‌وجود آورد؛ و نشانه‌های این بحران با رهیافت نظری آمارتیا سن همگونی دارد (سن، ۱۳۸۱: ۷۲). از سوی دیگر، نخبگان و طبقات متوسط شهری در ۱۳۷۶ از سازوکارهای کنش انتقادی آرام بهره گرفتند، و در فضای رقابت‌های انتخابات ریاست جمهوری، گزینه «توسعه سیاسی» را انتخاب کردند. مفاهیمی مانند «ایران برای ایرانیان» و «مشارکت سیاسی فراگیر» را می‌توان در زمره واقعیت‌هایی دانست که جامعه ایرانی از آن در فضای رقابت‌های انتخاباتی استفاده کرد. کشور در ۱۳۸۴ با این واقعیت روبه‌رو شد که «عدالت اجتماعی و اقتصادی» زیر پرتو برنامه‌های توسعه اقتصادی و سیاسی قرار گرفته است، و کمرنگ شده است.

هابرماس در دیدار اردیبهشت ۱۳۸۴ خود از ایران تلاش کرد تا درک دقیق‌تری از قالب‌های فرهنگی و رفتاری ایران را بازیابی کند. رویکرد هابرماس مبتنی بر به‌کارگیری مفاهیمی بود که ایران از فضای ادبیات توسعه غرب محور مبتنی بر اندیشه‌های تکامل‌گرایی و کارکردگرایی عبور کرده است. بسیاری از مفاهیم و فرایندهای سیاسی ایران در آن زمان بیانگر این واقعیت است که نیروی سیاسی جدیدی در ایران پدیدار شده است که می‌تواند کاندیدای خود را براساس مفاهیمی مانند «عدالت توزیعی»^۱ رشد دهد. بسیاری از فرایندهای توسعه اقتصادی ایران برای دولت بحران‌ساز بوده است (دلفروز، ۱۳۹۳: ۶۵). جان فوران نیز در تبیین تحلیل نظری انقلاب ایران تلاش دارد تا نقش نیروهای اجتماعی را در جامعه شهری و حاشیه‌ای شده برجسته سازد. به‌طور کلی، نیروهای حاشیه‌ای شهری تحت تأثیر روند رشد اقتصادی و شکاف طبقاتی ناشی از آن، انگیزه لازم برای کنشگری انقلابی را به‌دست می‌آورد. در این فرایند، زمینه مشارکت چند لایه و طبقه اجتماعی در فضای کنش انقلابی فراهم شد. بخش چشمگیری از دگرگونی‌های سیاسی و اجتماعی ایران در دوران پس از انقلاب، مشابهت بسیار زیادی با فرایندهای سیاسی و اجتماعی ایران پیش از پیروزی انقلاب اسلامی داشته است (فوران، ۱۳۷۷: ۵۶۷).

۳.۱. فرایند پیدایش نابرابری اقتصادی و بحران‌های اجتماعی

نابرابری پیش از شروع تولید، آغاز می‌شود؛ به عبارت بهتر، نابرابری، تولید را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بدین ترتیب استفاده از عوامل و سهم آنها از منافع تولید تامین خواهد بود. نابرابری حتی در لحظه مصرف و همچنین مبادله محصول نهایی نیز انعکاس دارد. در مطالعه انواع نابرابری، به نظر می‌رسد که نابرابری درآمدی در پیوند مستقیم با نابرابری در سایر عرصه‌ها مانند نابرابری قومیتی، آموزشی، جنسیتی، شهری و روستایی قرار دارد. مؤمنی استدلال می‌کند که مطالعه نابرابری به هر شیوه و در هر حوزه‌ای که انجام گیرد، یکی از اصلی‌ترین عوامل، دولت و رابطه آن با نظام اقتصادی است. دولت‌ها به‌عنوان متولیان اصلی اجرای سیاست‌های نظام‌های اقتصادی همواره می‌توانند تغییرات مهمی در کاهش یا افزایش نابرابری ایجاد کنند. برخی کارشناسان مانند رابینسون معتقدند که همه وعده‌های اقتصاد رقابتی کامل، منوط و مشروط به عدالت و برابری است. از دیدگاه رابینسون سه عنصر «کارایی»، «بهره‌وری» و «بهینگی در تولید اقتصادی» به‌طور انحصاری در شرایط برابر و رقابت عادلانه تحقق‌پذیر است (مؤمنی، ۱۳۹۶: ۱۴). تحلیل نابرابری اقتصادی و اجتماعی در ایران می‌تواند به تبیین فرایندهای رشد و توسعه اقتصاد ایران براساس رویکرد نهادگرا منجر شود. برخی نظریه‌پردازان نهادگرا به بررسی فرایندهای تحول ساختار اقتصادی و اجتماعی ایران پرداخته‌اند؛ و بیان کرده‌اند که در دوران تعدیل ساختاری، شکاف‌های اقتصادی ایران افزایش یافته است. براساس چنین نگرشی، تعدیل اقتصادی از مهم‌ترین و اثرگذارترین تحولات اقتصادی تاریخ معاصر ایران است که در یکی از حساس‌ترین شرایط ایران به اجرا گذاشته شد، و تأثیر چشمگیری بر اقتصاد سیاسی قیمت‌گذاری، خصوصی‌سازی، سیاست تضعیف ارزش پول ملی، نابرابری و فقر داشته است. بنابراین، سیاست رشد اقتصادی نیازمند بهره‌گیری از «سیاست تعدیل» و «سازوکارهای شوک‌محور» در اقتصاد ایران بوده است. چنین فرایندی به گسترش چالش‌های اجتماعی و اقتصادی فراگیر انجامیده است (مؤمنی، ۱۳۹۵: ۴۶).

پژوهشگر دیگری با بررسی قانون اساسی و سند چشم‌انداز به این نتیجه می‌رسد که بین برنامه‌های توسعه، قانون نظام جامع رفاه و تأمین اجتماعی، سند هدفمند کردن یارانه‌ها در ایران پس از انقلاب، ناهماهنگی وجود دارد. ناهماهنگی‌های دیگری نیز در حوزه برنامه‌های توسعه با قوانین و مقررات، رعایت نکردن تقدم و تأخر اجرای قوانین مشاهده می‌شود. به‌طور کلی، می‌توان به این نتیجه رسید که رویکرد عارضه‌نگر به‌جای ساختارنگر، نادیده گرفتن نقش اشتغال و ابهام آمارها و منابع مالی از اصلی‌ترین علل ناکارآمدی برنامه‌های اقتصادی سازمان‌ها و مراکز برنامه‌ریزی دولتی در کاهش نابرابری و فقر در ایران بوده است (مدنی، ۱۳۹۴: ۷۱). پیتر اوآنز را می‌توان در زمره نظریه‌پردازانی دانست که با رویکرد جامعه‌شناختی، درصدد تبیین

توسعه اقتصادی نابرابری برآمد. براساس نگرش اوانز، ادامه نابرابری اقتصادی و اجتماعی، به مفهوم آن است که دولت به‌عنوان اجراکننده دستورهای طبقه مسلط، و یا به‌عنوان مانعی در برابر بازار نقش مؤثری ایفا نکرده است. افزایش نقش دولت در نظارت بر اقتصاد سیاسی برای مبارزه با فقر و نابرابری اجتماعی، به معنای آن است که نهادهای اقتصادی و اجتماعی از سیاست‌های دولت تبعیت نکرده و زمینه پیدایش نشانه‌هایی از «خودگردانی نقش‌ها» در حوزه اقتصاد سیاسی به‌وجود آمده است (اوانز، ۱۳۸۲: ۵۴). در نگرش اوانز، دولت توسعه‌گرا باید از قابلیت لازم به‌منظور «خودگردانی و خوداتکایی» برخوردار باشد؛ یعنی از چنان دیوان‌سالاری قدرتمندی بهره‌مند شوند که مجالی برای گروه‌های رانت‌جوی قدرتمند بیرونی فراهم نکنند. اوانز، بدنه دولت و موقعیت‌های حاصل از آن را محملی برای رانت‌جویی گروه‌های ذی‌نفوذ قرار می‌دهد. در چنین نگرشی دولت شایسته‌سالار از فساد به دور خواهد بود. نقشی که دولت برای توسعه اقتصادی می‌تواند ایفا کند، با نهادها و گروه‌های اجتماعی ارتباط مستقیم دارد. به‌طور کلی، توسعه و برابری اجتماعی در شرایطی شکل می‌گیرد که جای قرار گرفتن نخبگان دولتی در شبکه‌های اجتماعی و سایر مناسبات اجتماعی چنان است که با همیاری جامعه مدنی اطلاعات لازم برای برنامه‌های توسعه‌ای فراهم شده و به اجرای طرح‌های توسعه‌ای کمک می‌شود.

تحلیل نشانه‌ها و فرایندهای اقتصاد سیاسی ایران براساس چگونگی پیوند دولت با حوزه‌های اقتصادی و اجتماعی انجام شده است. چنین فرایندی می‌تواند برابری یا نابرابری اجتماعی و اقتصادی را بازتولید کند. اگر دولت نقش پیرامونی پیدا کند، و پیرامون، محور اصلی سیاستگذاری دولت شود، سندروم‌های درهم‌تنیدگی اقتصاد، سیاست و اجتماع ماهیت و کارکرد دولت را منعکس می‌سازند. مقایسه کارکرد دولت‌ها در گسترش عدالت اقتصادی براساس ضریب جینی و قدرت خرید مقایسه می‌شود؛ و دولت‌ها به‌طور کلی تلاش می‌کنند تا رابطه متوازی را بین رشد اقتصادی، تورم و توزیع عادلانه کالاها فراهم آورند. شرایط اقتصادی کشور از نظر میزان صادرات و الگوی درهم‌تنیدگی با اقتصاد جهانی در شکل‌گیری چنین فرایندی نیز اهمیت لازم برخوردار است (حاتمی و کلاته، ۱۳۹۳: ۸۵).

۴. نابرابری اقتصادی و بحران‌های اجتماعی ایران ۱۳۷۱-۱۳۹۸

موضوع عدالت اقتصادی، از شاخص‌های بنیادین انقلاب اسلامی ایران بوده است؛ و بخش زیادی از ادبیات مقام‌های سیاسی ایران را «عدالت اجتماعی» تشکیل می‌دهد. مفهوم عدالت اجتماعی و اقتصادی تعاریف و تفاسیر متفاوتی دارد. در نگرش لایه‌های اجتماعی، عدالت با

نشانه‌هایی از توازن اقتصادی و برابری فرصت‌های اجتماعی تعریف می‌شود. انگاره عدالت و احساس نشانه‌های تبعیض اجتماعی و اقتصادی می‌تواند تأثیر خود را بر الگوی کنش اعتراضی شهروندان به‌جا بگذارد (پروین، ۱۳۸۵: ۱۱۵). در قانون اساسی و برنامه‌های توسعه ایران که پس از انقلاب ۱۳۵۷ تدوین و اجرا شده‌اند، براساس تحولات سیاسی و بر مبنای نظام سیاسی جمهوری اسلامی شکل گرفته‌اند. با آن‌که قانون اساسی و شش برنامه توسعه بر کاهش انواع نابرابری تأکید کرده‌اند، به‌نظر می‌رسد در عمل نتایج دیگری حاصل شده است. این نکته را نباید فراموش کرد که سیاست‌های اقتصادی دولت در دو وجه مکانی و طبقاتی، عاملی تأثیرگذار بر شدت و ضعف شکاف‌های اقتصادی و اجتماعی بوده و منازعاتی پیدا و پنهان ناشی از آن هر بار به شکلی آشکار شده است.

برنامه اول و دوم توسعه اقتصادی ایران ماهیت رشدمحور داشت. تجربه بسیاری از کشورهای در حال توسعه نشان‌دهنده این است که سیاست رشدمحور به گسترش بحران‌های اجتماعی و امنیتی منجر می‌شود. نهادگرایان علت اصلی چنین وضعیتی را ناشی از نبود نهادهای سیاسی و اقتصادی متوازن‌کننده می‌دانند. «کارل پولانی» نقش نخبگان و کارگزاران سیاسی و اقتصادی در توزیع مجدد ثروت بین لایه‌های مختلف اقتصادی و حاشیه‌ای شدن برخی از گروه‌های اجتماعی را تعیین‌کننده می‌داند. در نتیجه، علت اصلی شکست شاه را می‌توان تناقض در برنامه‌های توسعه اقتصادی دانست. چنین الگویی را ایران پس از انقلاب اسلامی و در چارچوب برنامه‌های اول و دوم توسعه اقتصادی بار دیگر به‌آزمون گذاشت، و پیامد نامطلوب چنین فرایندی را می‌توان در بحران اجتماعی و اقتصادی ۱۳۷۱ مشاهده کرد. این بحران واکنشی به پیامدهای سیاست رشد اقتصادی بود که لایه‌های فرودست اقتصادی را با چالش روبه‌رو ساخت. اعتراض گروه‌های اجتماعی حاشیه‌ای برای نخستین‌بار در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی، مشروعیت نظام سیاسی را از سوی نیروهای اجتماعی حاشیه‌ای شده به چالش کشید. برنامه اول و دوم توسعه اقتصادی براساس انگاره‌ای شکل گرفت که نسل جدیدی از کارگزاران سیاسی و اقتصادی بتوانند نقش مؤثری در آینده حکمرانی در ایران ایفا کنند. چنین فرایندی بیانگر آن است که حکومت‌ها در نظارت بر نخبگان و دخالت در میزان معینی در بازتوزیع ثروت نقش دارند. بازتوزیع ثروت^۱ از کارکردهای اصلی نظام‌های اجتماعی است. به گفته فوکویاما، اغلب نظام‌های پیشامدرن حول اقتدار شخصیت بارز درون‌گروهی و برای بازتوزیع کالاها و منابع در میان پیروان شکل می‌گیرد (فوکویاما، ۱۳۹۵: ۶۷). گروه‌های اجتماعی حاشیه‌ای شده در نظام‌های دسترسی محدود اغلب از سازوکارهای کنش خشونت‌آمیز بهره می‌گیرند. در چنین کشورهایی نبود گردش

1. Wealth Redistribution

ثروت و قدرت در بین لایه‌های عمومی جامعه و گروه‌های نوظهور، عامل اصلی مشروعیت‌زدایی از ساخت و کارکرد دولت خواهد بود. هرگاه نهادهای اجتماعی، جامعه مدنی و نخبگان سیاسی از کارآمدی لازم و مؤثر برای حل نیازهای عمومی شهروندان و لایه‌های حاشیه‌ای شده برخوردار نباشند، طبیعی است که در آن شرایط، زمینه پیدایش آشوب سیاسی به وجود می‌آید.

برخی تحلیل‌گران مسائل اقتصاد سیاسی ایران بیان داشته‌اند که نهادهای اجتماعی و بخش خصوصی می‌تواند زمینه تعادل و توازن اقتصادی را ایجاد کند. این افراد با ارزیابی مشکلات سازمان‌های مردم‌نهاد و غیردولتی، عملکرد آنها را در روند تعادل و توازن اقتصادی مثبت ارزیابی می‌کنند. بنابراین، هرگونه رشد و گسترش سازمان‌های غیردولتی در جامعه ایران زمینه‌ها و فرصت‌های مناسبی را برای کاهش فقر و نابرابری فراهم می‌سازد. براساس چنین نگرشی، از دلایل اصلی تداوم نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی در ایران، نادیده گرفتن نهادهای اقتصاد غیردولتی و فعالیت نهادهای مردم‌نهاد بوده است (مدنی، ۱۳۹۴: ۷۲). برخی تحلیل‌گران مسائل ایران بر همبستگی عدالت و دموکراسی تأکید دارند؛ و بر لزوم اولویت‌یابی عدالت در فرایند توسعه اقتصادی و اجتماعی پافشاری می‌کنند. آنان با الهام از قانون اساسی جمهوری اسلامی، به نقش عدالت در تعمیق و تداوم دموکراسی اشاره می‌کنند، و عملیاتی کردن اصول قانون اساسی و استخراج ظرفیت‌ها در آن را برای پیاده کردن دموکراسی در زمره عوامل بنیادین توازن اقتصادی و ثبات سیاسی می‌دانند. در نگرش گروه دوم، هرگونه تلاش برای دستیابی به دموکراسی نه تنها توسعه سیاسی، بلکه نظامی مبتنی بر عدالت اقتصادی و اجتماعی لازم بوده و دولت موظف است تا در سیاستگذاری و برنامه‌ریزی کلان، عدالت اجتماعی و آزادی سیاسی را همزمان پیگیری کند (شفیعی‌فر، ۱۳۸۴: ۶۵).

۴.۱. نظام دسترسی محدود و بحران‌های اقتصادی

نورث استدلال می‌کند که بحران‌های اجتماعی و اقتصادی می‌تواند تأثیر خود را در ثبات سیاسی به‌جا گذارد. هرگونه تحول در اندیشه سیاسی و اقتصادی از این نظر اهمیت دارد که رابطه بین نخبگان سیاسی، ساخت قدرت و سیاستگذاری را تبیین می‌کند. وی مفهوم نظام دسترسی محدود را به شکل پیدایش «نخبه‌گرایی الیگارشیک»^۱ تبیین کرده است؛ مفهومی که در فرهنگ عامه ایران از آن به‌عنوان «ژن خوب» نام برده می‌شود. ویژگی ژن خوب آن است که سیاستگذاری اقتصادی دولت از راه «تولید رانت» انجام می‌شود؛ و این تولید رانت در نظام‌های دسترسی محدود به تمایز طبقه اقتصادی جدید منجر می‌شود. مدیران سیاسی و

اقتصادی نوینی پدیدار می‌شوند که خاستگاه آنان مربوط به شکل‌بندی‌های انقلاب و حتی دفاع مقدس بوده است. نورث و همکاران بیان می‌کنند که نظام سیاسی برای مهار کسانی که در تثبیت ساخت قدرت سیاسی مشارکت داشته‌اند، حمایت‌های اقتصادی را در چارچوب رانت تعریف و توزیع می‌کنند. چنین فرایندی، به شکل‌گیری شرایطی می‌انجامد که «جوامع در حال توسعه، خشونت را با دخل و تصرف نظام سیاسی در منافع اقتصادی به‌منظور خلق رانت مهار می‌کنند، تا گروه‌ها و افراد قدرتمند از توسل به خشونت پرهیز کنند. این نحوه سازماندهی جامعه به‌عنوان نظام سیاسی دسترسی محدود تعریف می‌شود» (۱۳۹۶: ۲۷).

نظام دسترسی محدود، چالش‌های سیاسی و اقتصادی خاصی را برای کشورها ایجاد می‌کند. کشورهای تولیدکننده نفت که اقتصاد رانتی دارند، به‌طور کلی دارای ساختار اقتصادی و سیاسی دسترسی محدودند. نظام‌های دسترسی محدود را باید عامل اصلی پیدایش چالش‌های جدید سیاسی و اقتصادی بسیاری از کشورها مانند ایران دانست. چنین ساختاری خود را با زیرساخت‌های مربوط به اقتصاد نئولیبرال پیوند می‌دهد. پولانی دگرگونی‌های اقتصادی را مطرح می‌کند که در نحوه اندیشیدن در مورد انفکاک اقتصاد از سایر حوزه‌ها اتفاق افتاد. وی قائل به انفکاک اقتصاد از سایر حوزه‌های اجتماعی در کشورهای در حال توسعه نیست، پیوند حوزه اقتصاد با عرصه اجتماع را عامل اصلی بسیاری از چالش‌های نوسازی در کشورهای پیرامون می‌داند، و بر پیوند حوزه‌های سیاست، جامعه‌شناسی و اقتصاد برای نوسازی و توسعه کشورها تأکید دارد (پولانی، ۱۳۹۶: ۱۴۳). نظام دسترسی محدود از ۱۳۶۸ به بعد، تحت تأثیر سازوکارهای خصوصی‌سازی، تعدیل اقتصادی و ضابطه‌زدایی با تغییراتی همراه شد؛ و در این دوران، سرمایه‌داری تجاری رونق بیشتری یافت. سرمایه‌داری تجاری با ذات نظام دسترسی محدود هماهنگی دارد؛ و می‌توان گفت که نظام دسترسی محدود، طبقه سیاسی و اقتصادی جدیدی را در بلوک قدرت به‌وجود آورد که خصلتی سرمایه‌دارانه، بوروکراتیک و تکنوکراتیک داشته است (مصلی‌نژاد، ۱۳۹۵: ۲۰۶).

به‌علت ناهمسویی نخبگان در امر توسعه، بوروکراسی بازدارنده و ناکارآمد، جامعه مدنی ضعیف، و نبود نظارت دولت بر منابع اقتصادی، چالش‌های اقتصادی در زمان محدودی به بحران‌های اجتماعی و سیاسی تبدیل می‌شود. برخی نظریه‌پردازان توسعه اقتصادی ایران ادعا کرده‌اند که ماهیت، ساخت و کارکرد دولت در ایران براساس نوعی «نظام دسترسی محدود» شکل گرفته است. و همان‌طور که پیشتر بیان شد، نظام دسترسی محدود در اندیشه کارل پولانی عامل بسیاری از بحران‌های اجتماعی است. در نظام دسترسی محدود، نقش نهادهای قانونی (بخش دولتی، خصوصی و نهادهای عمومی غیردولتی)، و نهادهای غیررسمی (خارج از چارچوب قوانین) موازنه لازم برای کنترل عرصه سیاست و اقتصاد را از دست می‌دهند. در

نظام دسترسی محدود، زمینه شکل‌گیری نهادهای متناقض و «دولت دوسر» به‌وجود می‌آید؛ و بسیاری از موضوعات اقتصادی می‌تواند آثار خود را در حوزه کنش خشونت‌بار اجتماعی شهروندان به‌جا بگذارد (پولانی، ۱۳۹۶: ۱۱۸). نظام دسترسی محدود بستر نهادی اقتصاد کشور به همراه سازمان‌های عمومی غیردولتی به هلدینگ‌هایی مرکب از بنگاه‌های اقتصادی تبدیل شده‌اند که از معافیت‌ها و امتیازهای نهادهای دولتی برخوردارند، و اجباری در پاسخ‌گویی در برابر نهادهای اجتماعی و قانونی ندارند. در چنین شرایطی، زمینه برای تعارض بین دو گروه فرادست (شامل نخبگان اقتصادی و سیاسی) و فرودست (شامل لایه‌های اجتماعی و اقتصادی حاشیه‌ای شده به‌همراه بخشی از طبقه متوسط آسیب‌پذیر) به‌وجود می‌آید. برخی از شعارهای مربوط به اعتراض‌ها و ناآرامی‌های سیاسی ایران در دی ۱۳۹۶ و آبان ۱۳۹۸ بیانگر این است که بحران‌های اجتماعی و اقتصادی کشور ریشه در سیاست‌های نظام دسترسی محدود دارد. رشد اقتصادی بدون توجه به چگونگی توزیع منابع اقتصادی، زمینه شکل‌گیری الیگارشی حکومتی را به‌وجود می‌آورد؛ و این الیگارشی در نظام دسترسی محدود عامل اصلی تبیین سازوکارها و نشانه‌های بازتوزیع منابع اقتصادی برای قشر متمایز بوده است. نظام دسترسی محدود برای تثبیت موقعیت سیاسی و اقتصادی خود، شبکه‌ای از نهادهای غیررسمی را به وجود آورده است.

۴.۲. بررسی عوامل اقتصادی بحران اجتماعی ۱۳۷۱

در جوامعی مانند ایران، ساخت جامعه مدنی ضعیف بوده است؛ و در نتیجه گروه‌های اجتماعی حاشیه‌ای شده بدون هرگونه انگیزه و آموزش برای کنش سیاسی و اعتراض صنفی‌اند. چنین شرایطی به تصاعد بحران‌های اقتصادی و خشونت اجتماعی خواهد انجامید. نابرابری چه به لحاظ مفهومی و چه از لحاظ رویکردهای تحلیلی، موضوعی مناقشه‌برانگیز در تاریخ اندیشه اجتماعی بشمار می‌آید؛ مناقشاتی که بیش از هر چیز از تعاریف مختلف نابرابری سرچشمه می‌گیرند. اگر سیاستگذاری اقتصادی به‌گونه مطلوبی شکل نگیرد، در آن شرایط زمینه بروز بحران‌های اجتماعی به‌وجود می‌آید. هرگونه سیاستگذاری اقتصادی باید براساس شناخت نیازهای محیطی و زمینه‌ای انجام شود. باید توجه داشت که عوامل زمینه‌ای و محیطی در هر کشوری متفاوت است. اگر کشوری در شرایط قحطی، مهاجرت، جنگ، سیل، زلزله، رکود اقتصادی، تورم، انزوا، محدودیت‌های سیاسی یا تحریم قرار داشته باشد، در آن شرایط نیازمند برطرف‌سازی چالش‌های زمینه‌ای در سیاستگذاری اقتصادی خواهد بود. محدودیت‌های اقتصادی مانند تحریم و سهمیه‌بندی صادرات را می‌توان در زمره آسیب‌های اقتصادی ایران دانست (مصلى‌نژاد، ۱۳۹۹: ۹۳). نخستین چالش اجتماعی فراگیر و گسترده در برابر سیاست‌های

اقتصادی ایران مربوط به ۱۳۷۱ بوده است؛ و علت اصلی چنین اعتراض‌ها و چالش‌هایی را می‌توان در سیاست‌های رشد اقتصادی، شوک‌درمانی، و تعدیل اقتصادی جست‌وجو کرد. هریک از موضوعات یادشده در زمره ضرورت‌های بهینه‌سازی تولید ناخالص داخلی است، اما نتایج سازوکارهای رشد اقتصادی در تمامی کشورهای در حال توسعه براساس نشانه‌هایی از بی‌ثباتی، ناآرامی سیاسی، خشونت و فساد اقتصادی سنجش و ارزیابی شده است.

تجربه بسیاری از کشورها نشان داده است که اغلب سیاست رشد اقتصادی به درگیری میان گروه‌های سنتی و نوین منجر می‌شود. در این فرایند، درگیری‌های درون‌گروهی هریک از جناح‌ها نیز افزایش می‌یابد؛ و نخبگان نوپدیدی که به آموزش غربی متکی‌اند، با نخبگان سنتی درگیر می‌شوند. در درون نخبگان نوین سیاستمداران، دیوان‌سالاران، روشنفکران، سربازان، بازرگانان و رهبران سندیکاهای کارگری پدید می‌آیند. تمامی موارد یادشده نشان می‌دهد که رابطه‌نوسازی با خشونت و درگیری گروه‌های سیاسی درون‌ساختاری افزایش می‌یابد (هانتینگتون، ۱۳۷۰: ۶۳). سیاست رشد‌محور با رویکرد برخی کارگزاران ارتدوکس نظام سیاسی مغایرت داشت؛ و به همین دلیل زمینه اعتراض‌های محدود در واکنش به چنین اقدامی فراهم شد. درحالی‌که شماری از تکنوکرات‌های جوان و روحانیان تحول‌خواه مرتبط با هاشمی رفسنجانی با شعار «اول رشد بعد توزیع»، آزادسازی، خصوصی‌سازی و مشارکت در اقتصاد جهانی را هدف قرار دادند؛ و برنامه اول توسعه با اهدافی مانند بازسازی مناطق جنگ‌زده، توسعه زیرساخت‌های اساسی احیا و تدوین شد (کردزاده کرمانی، ۱۳۸۰: ۹۳). از دلایل اصلی بحران‌های اجتماعی و اقتصادی ایران را می‌توان واکنش گروه‌های عمومی جامعه نسبت به رانت‌گرایی اقتصادی، تبعیض اجتماعی و چالش‌های ناشی از حاشیه‌ای شدن بخش قابل توجهی از جامعه دانست. با افزایش تورم، لایه‌های پایینی جامعه نسبت به سیاست‌های اقتصادی و ساخت عمومی نظام سیاسی واکنش نشان می‌دهند. واقعیت کنش گروه‌های اجتماعی حاشیه‌ای ایران به گونه‌ای است که تحت تأثیر فضای اقتصادی قرار دارند و با افزایش تورم و کاهش درآمدهای عمومی، اعتراض خود را منعکس می‌سازند.

۴.۳. بررسی عوامل اقتصادی بحران اجتماعی ۱۳۸۸

بحران اجتماعی ۱۳۸۸ بیش از آنکه دارای نشانه‌های جناحی و مبتنی بر رویارویی گروه‌های رقیب سیاسی باشد، باید آن را در قالب نظریه‌های توسعه و فرایندهای رشد‌محور اقتصادی دانست. نظام دسترسی محدود، مخالفان و دشمنان خود را از درون ساختار تولید می‌کند؛ شماری از کارگزاران نظام حکومتی احساس می‌کنند که نقش سیاسی و اجتماعی خود را از دست داده‌اند، و بنابراین با محدودیت‌های ناشی از درآمد اقتصادی و اعتبار عمومی روبه‌رو

می‌شوند. احمدی‌نژاد در سال‌های ۱۳۸۸-۱۳۸۴ درصد برآمد تا از سازوکارهای اقتصاد جماعت‌گرایانه برای نظارت بر گروه‌های اجتماعی و توسعه پایگاه سیاسی خود استفاده کند. سیاستگذاری اقتصادی دولت نهم و دهم مبتنی بر پیوند پایگاه اجتماعی، انتخاباتی و اقتصادی بوده است. در این فرایند، سیاست‌های اقتصادی دولت معطوف به حداکثرسازی درآمدهای حوزه پیرامونی با اعطای سهام عدالت، ثبت‌نام در مسکن مهر، و سازوکارهای مربوط به هدفمندسازی یارانه‌ها بوده است. چنین فرایندی، نوعی درهم‌تنیدگی میان اقتصاد، سیاست و اجتماع در ایران معاصر را نشان می‌دهد، و برخی تحلیل‌گران ادعا کرده‌اند که در اثر این ارتباط سندروم‌هایی در سطوح اجتماعی، سیاسی و اقتصادی پدید آمده است (حاتمی و کلاته، ۱۳۹۳: ۸۲). رویکرد جماعت‌گرایانه به اقتصاد توسعه، مبتنی بر تبیین نابرابری، و علل و عوامل پدیداری و ساختاری طبقاتی، و قشربندی‌های اجتماعی و اقتصادی بوده است. در این فرایند، بر نقش‌های سیاسی دولت و نهادهای بخش عمومی در توزیع درآمد و دهک‌های درآمدی تمرکز می‌شود. پیوند رهیافت‌های جامعه‌شناختی با رویکردهای اقتصادی دولت از این نظر اهمیت دارد که می‌تواند زمینه شناخت نابرابری، کنترل و کاهش نابرابری را به‌وجود آورد. رویکردهای جماعت‌گرایانه اغلب ماهیت مشارکت‌طلبانه در اقتصاد سیاسی دارد (لاوویی، ۱۳۹۲: ۲۴).

سیاست‌های اقتصادی دولت جماعت‌گرا در ایران از سال‌های آغازین دهه ۱۳۸۰ مشاهده می‌شود. یکی از دلایل اصلی شکست انتخاباتی گروه‌های اصلاح‌طلب در سال‌های ۱۳۸۲، ۱۳۸۴ و ۱۳۸۸ را می‌توان تابعی از ضرورت‌های نظام سیاسی و نیازهای عمومی جامعه برای کاهش و رویارویی با چالش‌های محیطی دانست. دولت جماعت‌گرا نهادهای سیاسی و ساخت قدرت را با سازوکارهای انتخاباتی زیر نظارت خود در آورد؛ و در چنین شرایطی، زمینه تشدید رقابت‌های سیاسی ایران فراهم شد. تشدید رقابت‌ها را می‌توان در بحران انتخابات ۱۳۸۸ مشاهده کرد؛ و نخستین دلیل اقتصادی بحران‌های اجتماعی و امنیتی ایران را می‌توان ناشی از نبود تقارن برنامه‌های توسعه اقتصادی با گسترش نهادهای اجتماعی دانست. حوادث انتخاباتی ایران در ۱۳۸۸ ریشه در اندیشه سیاسی مشارکت‌گرا در فضای رقابت نخبگان سیاسی و اقتصادی دارد. بحران مشارکت انعکاس وجود زمینه‌هایی مانند رشد اقتصادی، باز شدن نسبی فضای سیاسی، و گسترش انتظارات است. بحران‌های اجتماعی کشورهای مختلف اغلب تحت تأثیر مؤلفه‌های اقتصادی و اجتماعی شکل می‌گیرد؛ به طوری که انقلاب‌های رنگی در سال‌های ۱۹۹۱ به بعد، بیانگر گرایش جامعه به دموکراسی و لیبرالیسم است. دو مؤلفه یادشده می‌تواند انتظارات شهروندان را افزایش دهد.

درک بحران اجتماعی و سیاسی ۱۳۸۸ براساس تبیین مؤلفه‌های اقتصادی دولت دسترسی محدود امکان‌پذیر است؛ چنین دولتی اغلب براساس شکل‌بندی‌های رانت اقتصادی سازماندهی می‌شود، و امکان توزیع نیازهای اقتصادی شهروندان در فضای متعادل بسیار محدود خواهد بود. لیبرالیسم مبتنی بر رقابت اقتصادی برای بهینه‌سازی زندگی اجتماعی است؛ و دموکراسی به گسترش مشارکت توجه دارد. بنابراین، هرگونه زندگی اجتماعی و سیاسی در عصر پسا شوروی با معیارهای لیبرالیسم پیوند پیدا کرده است (Dzarasov & Gritsenko, 2020: 745). چگونگی توزیع درآمد و نابرابری اقتصادی، مقایسه سهم گروه‌های تأثیرگذار بر درآمد ملی می‌تواند براساس «عوامل تولید درآمد» (شامل زمین، نیروی کار، و سرمایه)، و «عوامل توزیع درآمد» بین گروه‌های مختلف درآمدی مانند دهک‌های مختلف انجام پذیرد. دولت جماعت‌گرا تلاش دارد تا زمینه‌های لازم برای تأمین نیازهای اولیه طبقات فرودست جامعه را فراهم سازد. چنین رویکردی به مفهوم آن است که دولت از سازوکارهای همبسته‌سازی نیروهای اجتماعی براساس تأمین ضرورت‌های اولیه زندگی انسانی استفاده می‌کند (جعفری صمیمی، ۱۳۸۴: ۱۲۳).

الگوی رفتاری احمدی‌نژاد به‌گونه‌ای شکل گرفته بود که گروه‌های حاشیه‌ای احساس تهدید و خطر بیشتری پیدا کردند؛ و به همین دلیل اهداف بخشی از طبقه مسلط حکومتی با اهداف عمومی طبقه متوسط هماهنگ شد. احمدی‌نژاد تمایلی به پذیرش گروه‌های سیاسی و نخبگان رقیب در حوزه قدرت سیاسی ایران نداشت. الگوی رفتاری احمدی‌نژاد براساس سازوکارهای مقابله‌جویانه برای تغییر در ساخت قدرت، حلقه نخبگان سیاسی و سازوکارهای اداره امور اجتماعی و اقتصادی بوده است. در چنین شرایطی زمینه افزایش تضادهای سیاسی و جناحی گروه‌هایی فراهم شد که با الگوی رفتاری احمدی‌نژاد در قالب ضرورت‌های «تجمع و تداوم» قدرت نخبگان مغایرت داشت. نادیده گرفتن شرایط عمومی کنش در حلقه قدرت، به بروز تعارض بین گروه‌هایی انجامید که در جناح‌های سیاسی رقیب ایفای نقش می‌کنند. جبهه ایجادشده علیه احمدی‌نژاد، به تدریج به موقعیت قوی تری دست یافت. فرایند ناشی از ناآرامی‌های انتخاباتی ۱۳۸۸، بیانگر آن است که اغلب رقابت‌های سیاسی ایران در دوران کوتاهی اوج می‌گیرد، اما به تدریج تداوم می‌یابد.

۴.۴. بررسی عوامل اقتصادی بحران اجتماعی دی ۱۳۹۶ و آبان ۱۳۹۸

بحران اجتماعی و اقتصادی ایران از ۱۳۹۶ به بعد گسترش یافت؛ و علت اصلی بروز چنین ناآرامی‌هایی را می‌توان در رانت اقتصادی، نقش الیگارشسی مسلط گروه‌های اجرایی در قدرت سیاسی، افول مرحله‌ای قابلیت بوروکراتیک کشور، و سازوکارهای مربوط به نظام دسترسی

محدود دانست. اگرچه در انتخابات ۱۳۹۴ و ۱۳۹۶ زمینه تغییر در بافت مجلس و شورای شهر فراهم شد، چنین تغییراتی هیچ‌گونه تأثیری در زندگی اجتماعی و اقتصادی شهروندان به‌ویژه لایه‌های اقتصادی پایین جامعه به‌جا نگذاشت. پیروزی حسن روحانی در انتخابات ۱۳۹۲ و ۱۳۹۶ نیز بیش از آن‌که معطوف به حمایت از طبقات اقتصادی فرودست باشد، مبتنی بر جلوه‌هایی از جابه‌جایی قدرت در بین لایه‌های حکومتی بوده است. پیروزی وی، ادامه مطالبات طبقه اقتصادی متوسط شهری در ۱۳۸۸ بشمار می‌آمد. اگرچه جنبش اجتماعی ۱۳۸۸ در کوتاه‌مدت به نتیجه نرسید، پیروزی روحانی در انتخابات ریاست جمهوری را می‌توان واکنشی به حوادث و ناآرامی‌های انتخابات ۱۳۸۸ دانست. در ۱۳۸۸ لایه‌های اجتماعی اعتراض‌کننده به طبقه متوسط تعلق داشتند؛ و لایه‌های پایین جامعه که در بحران اجتماعی انتخابات ۱۳۸۸ از احمدی‌نژاد حمایت به‌عمل می‌آوردند، در سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸ احساس می‌کردند که جابه‌جایی قدرت تأثیری در موقعیت اقتصادی و زندگی اجتماعی آنان ندارد. علت اصلی آن را باید در پیشینه فعالیت روحانی در سال‌های ۱۳۹۶-۱۳۹۲ جست‌وجو کرد؛ و این که روحانی در این سال‌ها از ادبیات و مفاهیمی بهره گرفت که تنها برای طبقه متوسط شهری از مطلوبیت لازم برخوردار بوده است.

جامعه ایرانی نسبت به تقارن درآمدها حساسیت زیادی دارد؛ و نشانه آن را می‌توان براساس شاخص‌های رفتاری جامعه در دوران دفاع مقدس ارزیابی کرد. دومین اصلی که در فضای ادراکی جامعه ایران اهمیت دارد، موضوع مربوط به «انتقال نزولی و صعودی درآمدها» برای طبقات مسلط سیاسی بوده است. اصل حساسیت نسبت به انتقال درآمد بین افراد جامعه می‌تواند از این نظر اهمیت داشته باشد که تمایز بین دارایی‌ها را منعکس می‌سازد، و براساس آن واکنش اجتماعی شکل می‌گیرد. ارزیابی لایه‌های پایین اقتصادی جامعه و همچنین دامنه گسترده‌ای از جوانانی که در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی متولد شده‌اند، آن است که نه تنها الگوهای اجرایی زمامداران مبتنی بر حکمرانی خوب نبوده است، بلکه دارای ویژگی‌های «حکومت بد» نیز هستند. علت اصلی شکل‌گیری بحران ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸ را می‌توان تداوم ساختار دسترسی محدود، حامی‌پروری، فساد اقتصادی، ضعف بوروکراتیک و کاهش اعتماد در حکومت و جامعه دانست. در روند بحران اجتماعی و ناآرامی‌های فراگیر سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸، گروه‌های اپوزیسیون سیاسی خارج از کشور برای جایگاه‌یابی خود تلاش همه‌جانبه‌ای انجام دادند. رسانه‌های بین‌المللی نیز تحت تأثیر سیاست جهانی تلاش کردند تا ساختار قدرت را با گسترش بحران مشارکت، بحران اقتدار، و بحران توزیع روبه‌رو سازند. هریک از نشانه‌های یادشده در تشدید ناآرامی‌ها تأثیرگذار بود، اما به تغییرات سیاسی در ساختار حکومتی ایران منجر نشد؛ و علت آن را می‌توان ناشی از نقش‌یابی طبقه متوسط شهری

دانست. چنین گروه‌های اجتماعی در خصوص جابه‌جایی قدرت خشونت‌آمیز نگران بودند، و از آن حمایت نمی‌کردند.

۵. نتیجه

نظام‌های سیاسی دسترسی محدود، محور اصلی سیاستگذاری اقتصادی خود را در ارتباط با سازوکارهای بازتوزیع رانت قرار می‌دهند. مطالعه بسیاری از چالش‌های اجتماعی و امنیتی ایران در سال‌های ۱۳۷۱-۱۳۹۸ بیانگر این واقعیت است که ساخت سیاسی رانتیر به موازات ساخت اقتصادی دسترسی محدود، عامل اصلی بسیاری از چالش‌های اجتماعی و امنیتی کشور بوده است. چنین فرایندی نشان می‌دهد که کیفیت حکومت‌داری در سده بیست‌ویکم از اهمیت ویژه‌ای در برنامه‌ریزی و سیاستگذاری اقتصادی برخوردار شده است. مطالعه بحران‌های اجتماعی و اقتصادی ایران در این پژوهش با نهادگرایی ارتباط مستقیم دارد. متغیرهایی چون کیفیت حکومت‌داری، میزان کارآمدی حکومت‌ها، نگرش نخبگان حاکم یا حتی شرایط بین‌المللی تأثیر آشکاری در روند توسعه اقتصادی و مؤلفه‌های آن از جمله کاهش نابرابری داشته‌اند. براساس چنین نگرشی، کنترل موازنه اقتصادی نیازمند نهادها، سیاست‌ها و کارگزاری است که رویکرد ساختاری، نهادی و کارکردی داشته باشند.

بحران اجتماعی، سیاسی و امنیتی ۱۳۷۱ ریشه در «بحران توزیع» داشته است؛ و این بحران واکنشی به سیاست شوک‌درمانی و افزایش قیمت‌ها بوده است. بسیاری از چالش‌های اقتصادی و سیاسی عصر موجود که مبتنی بر رانت‌های پایان‌ناپذیر الیگارشی قدرت در ایران است، با واقعیت‌های ساختار دسترسی محدود و نقش نظام الیگارشیک پیوند درهم‌تنیده‌ای دارد. بحران ۱۳۷۸ تحت تأثیر فرایند مشارکت سیاسی گسترده، و انتظارات فزاینده گروه‌های اجتماعی و سیاسی ایران به‌وجود آمد. رقابت بین نخبگان حاکم نقش مؤثری در پیدایش چالش‌های جدید داشته است. بخش زیادی از بحران‌های اجتماعی در نظام‌های الیگارشیک موردنظر نورث، فوکویاما و پولانی ارتباط مستقیم با چگونگی توزیع رانت اقتصادی دارد. بحران ۱۳۷۸ نشان داد که اگر در حوزه قدرت سیاسی در مورد چگونگی توزیع رانت به توافقی رسیده نشود، زمینه پیدایش نشانه‌هایی از بی‌ثباتی و نبود تعادل سیاسی فراهم می‌شود.

بحران‌های ادواری کشورهای در حال توسعه، زمانی به‌وجود می‌آیند که نخبگان حاکم از توزیع رانت متوازن بین جناح‌های سیاسی رقیب ناتوان باشند. بحران سیاسی و ناآرامی‌های انتخاباتی ۱۳۸۸ مربوط به نقش گروه‌های سیاسی رقیب بود که با قالب‌های مربوط به بحران مشارکت سیاسی پیوند داشته است. نبود نهادگرایی اقتصادی زمینه بحران اجتماعی ۱۳۷۱ را به‌وجود آورد. در حالی که ناکارآمدی نهادهای سیاسی به موازات افزایش انتظارات برای

مشارکت سیاسی عامل اصلی بروز بحران اجتماعی ۱۳۷۸ بود. بررسی شاخص‌های اقتصاد سیاسی ایران پس‌ابرجام بیانگر آن است که توزیع منابع اقتصادی ناشی از برنامه جامع اقدام مشترک، ماهیتی نامتوازن داشته است، و در اختیار گروه محدودی قرار گرفته است. ناآرامی‌های سیاسی و اجتماعی ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸ ارتباط مستقیم با «انتقال نزولی سطح درآمد افراد ثروتمند و کم‌درآمد» داشته است. هرگاه انتقال نزولی در میزان درآمدهای اقتصادی شهروندان به‌وجود آید، بحران‌های اجتماعی و امنیتی اجتناب‌ناپذیر بوده است. دولت نیازمند به‌کارگیری سازوکارهایی است که بتواند زمینه‌های لازم برای کاهش نابرابری درآمد در جامعه را فراهم سازد.

بیانیه نبود تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را که شامل پرهیز از دزدی ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره می‌شوند، به‌طور کامل رعایت کرده‌اند.

منابع و مأخذ

الف) فارسی

۱. اوانز، پیتر. (۱۳۸۲) *توسعه یا چپاول، نقش دولت در تحول صنعتی*، ترجمه عباس زندیاف و عباس مخبر. تهران: طرح نو.
۲. پروین، سهیلا. (۱۳۸۵) «نقش انواع درآمدها در نابرابری توزیع درآمد در ایران»، *مجله تحقیقات اقتصادی*، ۷۵، ۱۱۱-۱۲۸. در: <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=58306> (۲۰ تیر ۱۳۹۹).
۳. پولانی، کارل. (۱۳۹۶) *دگرگونی بزرگ، خاستگاه‌های سیاسی و اقتصادی روزگار ما*، ترجمه محمد مالجو. تهران: شیرازه.
۴. جعفری صمیمی، احمد. (۱۳۸۴) *اقتصاد بخش عمومی*. تهران: سمت.
۵. حاتمی، عباس؛ فرزاد کلاته. (۱۳۹۳) «دولت در پیرامون و پیرامون در دولت، سندروم‌های در هم تنیدگی اقتصاد، سیاست و اجتماع»، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، ۱۷، ۶۳، ۳۶-۷. در: http://quarterly.risstudies.org/article_6243.html (۲۰ تیر ۱۳۹۹).
۶. دلفروز، محمدتقی. (۱۳۹۳) *دولت و توسعه اقتصادی، اقتصاد سیاسی توسعه در ایران و دولت‌های توسعه‌گرا*. تهران: آگاه.
۷. سن، آمارتیا کومار. (۱۳۸۱) *در باب نابرابری اقتصادی*، ترجمه حسین راغفر. تهران: موسسه عالی پژوهش‌های تامین اجتماعی.
۸. شفیعی‌فر، محمد. (۱۳۸۴) «دموکراسی و عدالت اجتماعی با تاکید بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، ۸، ۲۷، ۷۹-۴۹. در: http://quarterly.risstudies.org/article_999.html (۲۰ تیر ۱۳۹۹).
۹. فوران، جان. (۱۳۷۷) *مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران*، ترجمه احمد تدین. تهران: رسا.

۱۰. فوکویاما، فرانسیس. (۱۳۹۵) *نظم و زوال سیاسی*، ترجمه رحمن قهرمانپور. تهران: روزنه، چ ۲.
۱۱. کردزاده کرمانی، محمد. (۱۳۸۰) *اقتصاد سیاسی جمهوری اسلامی*. تهران: نشر مرکز چاپ و نشر وزارت امور خارجه.
۱۲. کلارک، باری. (۱۳۹۶) *اقتصاد سیاسی تطبیقی*، ترجمه عباس حاتمی. تهران: کویر.
۱۳. لاوویی، مارک. (۱۳۹۲) *مقدمه‌ای بر تفکرات اقتصادی پساکینزی*، ترجمه مهرداد ملایی. تهران: دنیای اقتصاد.
۱۴. مدنی قهفرخی، سعید. (۱۳۹۴) *ضرورت مبارزه با پدیده فقر و نابرابری در ایران*. تهران: آگاه.
۱۵. مصلی‌نژاد، عباس. (۱۳۹۹) *سیاستگذاری اقتصادی؛ مدل، روش و فرآیند*. تهران: رخداد نو، چ ۶.
۱۶. ———. (۱۳۹۵) *دولت و توسعه اقتصادی در ایران*. تهران: نی.
۱۷. مومنی، فرشاد. (۱۳۹۶) *عدالت اجتماعی، آزادی و توسعه در ایران امروز*. تهران: نقش و نگار.
۱۸. ———. (۱۳۹۵) *اقتصاد ایران در دوران تعدیل ساختاری*. تهران: نقش و نگار.
۱۹. میگردال، جونل. (۱۳۹۵) *دولت در جامعه، چگونه دولت‌ها و جوامع یکدیگر را متحول ساخته و شکل می‌دهند*، ترجمه محمد تقی دلفروز. تهران: کویر.
۲۰. نورث، داگلاس؛ و دیگران. (۱۳۹۶) *سیاست، اقتصاد و مسائل توسعه در سایه خشونت*، ترجمه محسن میردامادی و محمدحسین نعیمی‌پور، تهران: روزنه.
۲۱. هالییدی، فرد. (۱۳۵۸) *دیکتاتوری و توسعه سرمایه‌داری در ایران*، ترجمه محسن یلفانی و علی طلوعی، تهران: علم.
۲۲. هانتینگتون، ساموئل. (۱۳۷۰) *سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی*، ترجمه محسن ثلاثی. تهران: علم.

ب) انگلیسی

23. Calderaro, Andrea; and Anthony Craig. (2020) "Transnational Governance of Cybersecurity: Policy Challenges and Global Inequalities in Cyber Capacity Building," *Third World Quarterly* 41, 6: 917-938, <DOI: 10.1080/01436597.2020.1729729>.
24. Dic, Lo. (2020) "Towards a Conception of the Systemic Impact of China on Late Development," *Third World Quarterly* 41, 5: 860-880, <DOI: 10.1080/01436597.2020.1723076>.
25. Dzarasov, Ruslan; and Victoria Gritsenko. (2020) "Colors of a Revolution; Post-Communist Society, Global Capitalism and the Ukraine Crisis," *Third World Quarterly* 41, 8: 1289-1305, <DOI: 10.1080/01436597.2020.1732202>.
26. Halliday, Fred. (2009, September) "Post Akhoundism in Iran." *Open Democracy*. Available at: <http://www.opendemocracy.net> (Accessed 12 June 2020).
27. Rostow, Walt. (1960) *The Stages of Economic Growth; A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
28. Skocpol, Theda. (1986) "Analyzing Causal Configuration in History: A Rejoinder to Nichols," *Comparative Social Research* 9: 187-194. Available at: <https://sk.sagepub.com/navigator/case-study-research/n68.xml> (Accessed 12 June 2020).
29. Volpi, Frédéric; and Johannes Gerschewski. (2020) "Crises and Critical Junctures in Authoritarian Regimes: Addressing Uprisings' Temporalities and Discontinuities," *Third World Quarterly* 41, 6: 1030-1045, <DOI:10.1080/01436597.2020.1729728>.
30. Wilber, Donald. (1963) *Contemporary Iran*. New York: Praeger.